

اندیشه سیاسی متفکران مسلمان

جلد یازدهم

دکتر علی اکبر علیخانی

(دانشیار دانشگاه تهران)

و همکاران

پژشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی
وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

اندیشه سیاسی متفکران مسلمان؛ جلد یازدهم

علی اکبر علیخانی و همکاران

(دانشیار دانشگاه تهران)

ناشر: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی

صفحه‌آرا: سمیه شاه‌علی‌زاده

لیتوگرافی: تارنگ

چاپ اول: تابستان ۱۳۹۰

تیراژ: ۲۰۰۰

قیمت هر جلد: ۸۰۰۰ تومان

قیمت دوره: ۱۴۰۰۰۰ تومان

شابک دوره: ۰-۷۰-۵۵۶۷-۶۰۰-۹۷۸-ج ۱۱: ۶-۸۱-۵۵۶۷-۶۰۰-۹۷۸

نشانی: تهران، خیابان پاسداران، خیابان شهید مومن نژاد (گلستان یکم)، شماره ۱۲۴، تلفن: ۲۲۵۷۰۷۷۷

سایت: www.iscs.ac.ir

پست الکترونیکی: info@iscs.ac.ir

کلیه آثار منتشره این پژوهشکده در جهت ایجاد فضای آزاد علمی و نظر شخصی نویسندگان محترم آن است و لزوماً مورد تأیید پژوهشکده نیست.

سرشناسه: علیخانی، علی اکبر، ۱۳۳۷ -

عنوان و نام پدیدآور: اندیشه سیاسی متفکران مسلمان / علی اکبر علیخانی و همکاران.

مشخصات نشر: تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی، ۱۳۹۰.

مشخصات ظاهری: نوزده ج.

شابک: دوره:

۰-۷۰-۵۵۶۷-۶۰۰-۹۷۸-ج ۱۱: ۶-۸۱-۵۵۶۷-۶۰۰-۹۷۸

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا

موضوع: اسلام و سیاست

موضوع: دانشمندان اسلامی — نظریه درباره سیاست و حکومت

موضوع: فیلسوفان اسلامی — نظریه درباره سیاست و حکومت

شناسه افزوده: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۰ الف ۸۲/ع ۲۳۷ BP

رده‌بندی دیویی: ۲۹۷/۴۸۳۳

شماره کتابشناسی ملی: ۲۳۳۷۴۶۳

فهرست

هفته		دیباچه پژوهشگرده
نوزده		مقدمه
۱		عماد العلماء خلخالی / دکتر سید خدایار مرتضوی
۴۱		ثقة الاسلام تبریزی / اصغر صادقی یکتا
۵۷		نایینی / دکتر محمد منصورنژاد
۸۳		آقا نورالله اصفهانی / تنی صوفی نیارکی
۱۲۳		قاسم امین / دکتر مرتضی بحرانی
۱۵۳		ناظم الاسلام کرمانی / دکتر رضا شیرزادی
۱۷۳		عبدالرسول کاشانی / محمود حقیقی
۱۹۵		محمّد رشید رضا / علی گل محمدی
۲۴۳		سید ابوالحسن اصفهانی / ابراهیم جمشیدی - بهرام نصراللهی زاده
۲۶۵		شکیب ارسلان / محمد مالکی - منار ابراهیمی
۲۹۵		سید اشرف الدین گیلانی / سید رضا حسینی - سید علی فاطمی
۳۲۷		مدرس / رضا عیسی نیا
۳۵۷		احمد لطفی السید / دکتر مرتضی بحرانی
۳۷۹		مصطفی کامل / محمد مالکی
۳۹۷		عبدالعزیز ثعالبی / اصغر صادقی یکتا
۴۱۳		نمایه ها

فهرست تفصیلی

دیاچه پژوهشکده	هفده
مقدمه	نوزده
عماد العلماء خلخالی / دکتر مید خطابار مرعزی	
مقدمه	۱
شرح حال	۲
۱. زندگی	۲
۲. آثار	۶
اندیشه سیاسی	
انسان؛ حقوق و تکالیف	۶
۱. منابع اسلامی و حقوق و تکالیف انسان	۷
۲. اقتضائات زمانه و حقوق و تکالیف انسان	۸
۳. غلبه تکلیف محوری بر حق محوری	۹
۴. نمونه‌هایی از حقوق و تکالیف انسان	۱۰
قانون	۱۳
۱. تعریف قانون و نسبت آن با شریعت	۱۵
۲. تدریجی بودن سیر قانونگذاری و بهره‌گیری از تجارب تاریخی	۱۶
۳. تفکیک حوزه‌های قانونگذاری شرعی و عرفی	۱۹
سلطنت مشروطه	۲۱
۱. تقسیم‌بندی سلطنت و تعریف مفاهیم شش‌گانه	۲۳

۲۷	۲. انواع سلطنت استبدادی و مصادیق آن
۲۸	۳. سلطنت مشروطه و مصادیق آن
۲۹	۴. عدم تعارض قوانین سلطنتی و احکام شرعی
۳۱	۵. الگوی حکمرانی خداوند مبنای توجیه سلطنت مشروطه
۳۳	تفکیک قوا
۳۵	۱. قوای مقننه و مجریه و وظائف آنها
۳۵	۲. قوه قضاییه و وظائف آن
۳۶	جمع‌بندی
۳۹	منابع

ثقة الاسلام تبریزی / اصغر صادقی یکتا

۴۱	مقدمه
۴۲	شرح حال
۴۲	۱. زندگی
۴۳	۲. شرایط سیاسی اجتماعی
۴۵	۳. آثار
	اندیشه سیاسی
۴۶	اسلام و مسئله خلافت
۴۶	قانون و اخلاق
۴۷	مشروطه و استبداد
۴۸	آزادی
۴۹	اسلامیت و ملیت
۵۰	عقب ماندگی و وابستگی
۵۱	اسلام و سیاست
۵۲	علم و ثروت
۵۳	اسلام و توسعه یافتگی
۵۳	جمع‌بندی
۵۶	منابع

نایینی / دکتر محمد منصوریزاد

۵۷	مقدمه
۵۸	شرح حال
۵۸	۱. زندگی
۵۹	۲. آثار
	اندیشه سیاسی
۶۰	اکثریت و شورا
۶۰	۱. وضع قانون و اعتبار رأی اکثریت

۶۳	۲. شورا در اسلام
۶۴	اصول سیاسی و اجتماعی
۶۴	۱. اصل آزادی
۶۶	۲. اصل مساوات
۶۹	استبداد
۶۹	۱. ویژگیهای حکومت استبدادی و مشروطه
۷۱	۲. استبداد دینی
۷۳	نایینی و بحث ولایت فقیه
۷۳	۱. شکل حکومت در شیعه
۷۶	۲. ولایت فقها
۷۷	جمع‌بندی
۸۰	منابع
	آقا نوالله اصفهانی / تقی صوفی نیارکی
۸۳	مقدمه
۸۴	شرح حال
۸۴	۱. زندگی
۸۵	۲. شرایط سیاسی اجتماعی
۸۹	۳. آثار
	اندیشه سیاسی
۹۱	مبانی حکومت
۹۱	۱. حاکمیت قوانین الهی و نفی طاغوت
۹۲	۲. برتری فرهنگ و تمدن اسلامی
۹۴	مؤلفه‌ها و عناصر حکومت
۹۴	۱. سلطنت
۹۶	۲. مشروطه
۹۸	۳. آزادی
۹۹	۴. مساوات
۹۹	مشروعیت دینی حکومت
۹۹	۱. مشروطه؛ احیای قوانین الهی
۱۰۰	۲. انطباق مشروطه با شریعت اسلام
۱۰۱	کارآمدی حکومت
۱۰۱	۱. اجرای نظام کارآمد
۱۰۳	۲. ویژگی‌های ساختار کارآمد

۱۱۱	۳. مسئولیت‌های نظام سیاسی کارآمد
۱۱۴	مخالفان مشروطه
۱۱۴	۱. نقد تفکر یا متفکر
۱۱۶	۲. تحلیل علل مخالفت‌ها با مشروطه
۱۱۸	جمع‌بندی
۱۲۱	منابع

قاسم امین / دکتر مرتضی بحرانی

۱۲۳	مقدمه
۱۲۴	شرح حال
۱۲۴	۱. زندگی
۱۲۵	۲. آثار
	اندیشه سیاسی
۱۲۶	دو نکته مقدماتی
۱۲۸	ملی‌گرایی
۱۲۸	۱. جامعه مؤنث مصر
۱۲۸	۲. ملی‌گرایی و هویت
۱۲۹	۳. عقب‌ماندگی ملی
۱۳۱	۴. زبان عربی
۱۳۲	آموزش و پرورش
۱۳۲	۱. تربیت منشأ مدنیت
۱۳۳	۲. اصول تربیت خانوادگی
۱۳۵	مسئله زن
۱۳۵	۱. زن، منشأ سعادت اجتماعی
۱۳۶	۲. انسانیت زن
۱۳۷	۳. زن و شرع
۱۴۰	۴. شیوه‌رهای
۱۴۳	۵. از «آزادی زن» تا «زن امروز»
۱۴۵	جمع‌بندی
۱۵۱	منابع

ناظم الاسلام کرمانی / دکتر رضا شیرزادی

۱۵۳	مقدمه
۱۵۴	شرح حال
۱۵۴	۱. زندگی
۱۵۴	۲. شرایط سیاسی اجتماعی

۱۵۶	۳. آثار.....
	اندیشه سیاسی
۱۶۰	نقد قدرت با چشم انداز حاکمیت قانون.....
۱۶۱	پرداختن به رجال اصلاح طلب و تجددخواه.....
۱۶۵	انتقاد از ظلم و جور قاجار.....
۱۶۶	عقب ماندگی ایران.....
۱۶۷	آزادی خواهی و قانون طلبی.....
۱۶۸	انتقاد از عوام جاهل.....
۱۶۸	اعتدال و نفی خشونت.....
۱۶۹	جمع بندی.....
۱۷۱	منابع.....
	عبدالرسول کاشانی / محمود حقیقی
۱۷۳	مقدمه.....
۱۷۳	شرح حال.....
۱۷۳	۱. زندگی.....
۱۷۴	۲. شرایط سیاسی اجتماعی.....
۱۷۷	۳. آثار.....
	اندیشه سیاسی
۱۷۸	نبوت و امامت.....
۱۷۹	آزادی.....
۱۷۹	۱. آزادی مجامع.....
۱۸۰	۲. آزادی و حق انتخاب دارالشوری.....
۱۸۱	۳. آزادی قلم، نشر و کار.....
۱۸۲	ضرورت وجود قانون.....
۱۸۳	مشروطیت.....
۱۸۴	ارکان مشروطیت.....
۱۸۵	نظام سیاسی مطلوب.....
۱۹۲	جمع بندی.....
۱۹۴	منابع.....
	محمّد رشید رضا / علی گل محمدی
۱۹۵	مقدمه.....
۱۹۶	شرح حال.....
۱۹۶	۱. زندگی.....
۲۰۰	۲. شرایط سیاسی اجتماعی.....

۲۰۳	۳. آثار
	اندیشه سیاسی
۲۰۴	احیای تمدن اسلامی
۲۰۴	۱. علل عقب ماندگی
۲۰۵	۲. دین و دانش روز
۲۰۶	۳. تسامح مذهبی
۲۰۸	گرایش های سلفی و عربی
۲۰۸	۱. رشید رضا و سلفیه
۲۱۱	۲. اسلام و عربیت
۲۱۵	نظریه خلافت
۲۱۵	۱. ضرورت خلافت
۲۲۱	۲. مبانی خلافت
۲۲۲	۳. نهادهای خلافت
۲۲۷	۴. خلافت قهری
۲۲۹	حکومت اسلامی
۲۲۹	۱. اهداف و مبانی
۲۳۲	۲. ساختار حکومت اسلامی
۲۳۸	جمع بندی
۲۴۰	منابع
	سید ابوالحسن اصفهانی / ابراهیم جمشیدی - بهرام نصراللهی زاده
۲۴۳	مقدمه
۲۴۴	شرح حال
۲۴۴	۱. زندگی
۲۴۷	۲. شرایط سیاسی اجتماعی
۲۵۰	۳. آثار
	اندیشه سیاسی
۲۵۲	مشروطه خواهی
۲۵۴	حق دخالت و نظارت علما در سیاست
۲۵۷	دفاع از استقلال کشور
۲۵۸	استمرارستیزی و جهاد با دشمنان اسلام
۲۵۹	مخالفت با جمهوری خواهی
۲۶۰	روشنگری در برابر اقدامات ضد مذهبی رضا شاه
۲۶۱	جمع بندی

۲۶۳	منابع
-----	-------

شکیب ارسلان / محمد مالکی - منار ابراهیمی

۲۶۵	مقدمه
۲۶۶	شرح حال
۲۶۶	۱. زندگی
۲۶۸	۲. آثار

اندیشه سیاسی

۲۷۰	علل عقب ماندگی مسلمانان
۲۷۴	خلافت اسلامی و تفاوت با پادشاهی
۲۷۵	۱. شورا
۲۷۶	۲. برابری
۲۷۸	نسبت دین و سیاست
۲۸۱	کمونیسم و سوسیالیسم
۲۸۳	تشکیل جامعه اسلامی
۲۸۷	اتحادیه عرب و وحدت اعراب
۲۸۸	غرب و رابطه با آن
۲۹۰	جمع بندی
۲۹۲	منابع

سید اشرف الدین گیلانی / سید رضا حسینی - سید علی فاطمی

۲۹۵	مقدمه
۲۹۶	شرح حال
۲۹۶	۱. زندگی
۳۰۰	۲. شرایط سیاسی اجتماعی
۳۰۱	۳. آثار

اندیشه سیاسی

۳۰۳	مسائل سیاسی داخلی
۳۰۹	نظام مشروطه
۳۱۱	استبداد و قانون گریزی
۳۱۲	غرب
۳۱۲	۱. استعمار و غرب ستیزی
۳۱۳	۲. ترقی خواهی و توجه به پیشرفت های غرب
۳۱۴	مذهب و سیاست
۳۱۵	مسائل بین الملل

۳۱۶	مسائل اجتماعی
۳۱۶	۱. مسئله زنان
۳۲۰	۲. نقد وضعیت موجود
۳۲۲	جمع‌بندی
۳۲۴	منابع

مدرس / رضا عیسی‌نیا

۳۲۷	مقدمه
۳۲۸	شرح حال
۳۲۸	۱. زندگی
۳۲۹	۲. شرایط سیاسی اجتماعی
۳۳۱	۳. آثار
	اندیشه سیاسی
۳۳۲	مبانی فکری
۳۳۳	حکومت، حاکم و کارگزاران
۳۳۶	دولت و حکومت
۳۳۶	۱. کارویژه‌های دولت
۳۳۷	۲. نهادهای و ارکان دولت
۳۴۳	امور مالی و اخذ خراج
۳۴۶	سیاست خارجی
۳۵۰	بقا و زوال دولتها
۳۵۲	جمع‌بندی
۳۵۶	منابع

احمد لطفی السید / دکتر مرتضی بحرانی

۳۵۷	مقدمه
۳۵۸	شرح حال
۳۵۸	۱. زندگی
۳۵۹	۲. شرایط سیاسی اجتماعی
۳۶۱	۳. آثار
	اندیشه سیاسی
۳۶۲	ملی‌گرایی
۳۶۵	لیبرال‌اسیم
۳۶۶	۱. آزادی
۳۶۷	۲. حکومت مردمی

۳۶۸	۳. نفی خشونت
۳۶۹	۴. سکولاریسم؛ حد فاصل ناسیونالیسم و لیبرالیسم
۳۷۰	آسیب شناسی حکومت
۳۷۲	انتقادهای
۳۷۵	جمع بندی
۳۷۷	منابع
	مصطفی کامل / محمد مالکی
۳۷۹	مقدمه
۳۷۹	شرح حال
۳۷۹	۱. زندگی
۳۸۱	۲. شرایط سیاسی اجتماعی
۳۸۶	۳. آثار
	اندیشه سیاسی
۳۸۶	ناسیونالیسم
۳۸۹	دین و ناسیونالیسم
۳۹۰	پارلماناریسم و قانون اساسی
۳۹۱	عثمانی گرایی و مسئله خلافت
۳۹۲	تمدن غرب
۳۹۴	جمع بندی
۳۹۶	منابع
	عبدالعزیز ثعالی / اصغر صادقی یکتا
۳۹۷	مقدمه
۳۹۷	شرح حال
۳۹۷	۱. زندگی
۳۹۸	۲. شرایط سیاسی اجتماعی
۴۰۰	۳. آثار
	اندیشه سیاسی
۴۰۱	بازخیزی اعراب
۴۰۱	۱. شناخت هویت تاریخی
۴۰۲	۲. درک صحیح از موقعیت ژئوپولیتیک کشورهای عربی
۴۰۳	تشکیل امپراتوری عربی
۴۰۴	استعمار
۴۰۴	۱. ماهیت و اهداف استعمار

۴۰۵	۲. بیداری سیاسی و مبارزه با استعمار
۴۰۵	دموکراسی
۴۰۶	پان عربیسم
۴۰۷	اسلام‌گرایی
۴۰۷	۱. گسترش اسلام و تمدن اسلامی
۴۰۸	۲. تجدید حیات تمدن اسلامی عربی
۴۰۸	نقد و نظر
۴۰۹	جمع‌بندی
۴۱۱	منابع
	نمایه‌ها
۴۱۳	نمایه کسان
۴۱۹	نمایه مکان‌ها
۴۲۲	نمایه موضوعی
۴۳۳	نمایه متفکران
۴۴۳	نمایه نویسندگان

دیباچه پژوهشکده

لیکن چو فرو شود کسی را خورشید در پیش نهد به جای خورشید، چراغ

محصول پژوهشی کلان به نام اندیشه سیاسی متفکران مسلمان اکنون و سرانجام بر خوان مطالعه و استفاده اهل دانش و فضل قرار می گیرد. اما کدام انگیزه ما را به صلاهی یاران جهت پذیرا شدن از این طعام معنوی فرا می خواند؟ آیا اینجا و در میانه این چند جلد کتاب، محصولی درخور مخاطب و متناسب با میراث علمی و تمدنی ما عرضه شده است؟ این پرسش را لختی وامی نهیم و تعریضی می زنیم به وضعیتی که در آن، پندار، گفتار و کردار ما جامه هستی به خود می گیرد و از خود می پرسیم «ما ایرانیان، اکنون کجاییم؟» البته که ارائه پاسخ به این پرسش، در این مجال، نه در توان ماست و نه هدف ما؛ ولی این اندازه آشکار است که ارائه پاسخ منوط به شناخت وضع تفکری است که از ذهن و زبان ما ایرانیان ساطع و جاری می شود. اینکه وضع تفکر ما به طور عام و وضعیت تفکر سیاسی به طور خاص چگونه است، درست ایستگاه تامل ما در طرح چنین مجموعه ای از مقالات بوده است و از میان همه مولفه های کنونی وضع معرفتی ما ایرانیان، یکی بیش از سایر موارد، بشوق ما برای پژوهش و تالیف این مقالات شده است و آن اینکه معرفت ما - از میان سایر شرایط - وضع گسسته ای را تجربه می کند. این مولفه ای است برآمده از پژوهش های سابق و دغدغه های لاحق، به نحوی که تقریباً می توان گفت در خصوص آن تقریباً «اجماع معرفتی» وجود دارد. با نگاه به گسست پیش گفته این سروده پارسی به ذهن تبادر می یابد که:

آن مصر مملکت که تو دیدی خراب شد و آن نیل مکرمت که شنیدی سراب شد
نحل از کجا چرد که گیا زهر ناب شد و آن بوتراپ علم به زیر تراب شد

البته این وضع رو به سستی و ناامیدی ندارد بلکه نخست پیامد نیک آگاهی از آن گسست، خود ایجاد انگیزه و شوق به سوی آینده ای روشن است که راه آن، کوشش جدی و صادقانه است:
اندر این ره می تراش و می خراش تا دم آخر دمی غافل مباش

با در نظر داشت این «اصل موضوع»، اکنون روشن است که شناخت در وضعیت گسست و فراموشی تاریخ و اندیشه تاریخی و عمل برخاسته از آن، از واقعیت فاصله می‌گیرد و سرانجام هیمنه سرگرانی و خیمه سرگردانی را بر دارندگانش استوار می‌سازد به نحوی که عالم و عامل آن، چه بسا به امور غیر واقعی و تخیلی پردازد و از زندگی عینی فاصله بگیرد؛ یا به واسطه فرو رفتن در امور بی‌سرانجام و روزمرگی فکری، از شور و شوق و حرکت بازماند؛ این در حالی است که بزرگان سنت فکری ما گوشزد کرده‌اند که راه معرفت، ممتد و پیوسته است و حتی «یقین» هم مآوایی برای سکونت نیست.

اکنون، و در شرایط گسست، «دانش سیاسی موجود» نیز مخدوش توقعات و دستخوش توهمات شده است و فاقد وجوه بسیاری است که از مولفه‌های اساسی معرفت سیاسی است. به عنوان مثال، بسیار دیده می‌شود که در آنچه معرفت سیاسی می‌خوانندش، «حق یافت می‌نشود»، حتی اگر مراد از آن همه تقلا و تلاش، حق بوده باشد؛ چرا که در گام نخست، «دارنده» حق، یعنی انسان، به فراموشی سپرده شده است. این در حالی است که حق، موهبت بی‌بدیل خدای رحمان به آدمیان است. در شرایط غفلت از تاریخ اندیشه، انسان‌دوستی به وضعیت بی‌توجهی به انسان مبدل می‌شود. این وضعیت، یعنی انقطاع از میراث فکری و در نتیجه آن، فراموشی انسان نزد عموم پژوهشگران ما، شمه‌ای سراسری و نعتی عالمگیر به خود گرفته است.

در این میان، «معرفت سیاسی» که خدای معارف انسانی است و «دانش هدف» می‌باشد و قرار بوده و هست که «هدف دانش» را شناسایی و تعریف و تعهید کند، در چنبره عوامل سلبی و ایجابی متعدد، بدانجا کشیده شده است که نه از همه آن اطلاعاتی در دست است و نه آنچه هست تماماً کارا شده است. در نتیجه می‌بینیم که آشکار و پنهان معرفت سیاسی، در بهترین حالت، و در کشاکش گرایش‌ها و گروه‌های بی‌آغاز و بی‌انجام، ندانسته به یک تفنن یا گاهی ابزار تقلیل یافته است. این وضعیت برای ملتی که در «سابقه‌اش» به «دروغ‌سوزی» و «حق‌سازی» متصف است و در لاحق‌اش «حق و عدالت» را شعار و هدف خود قرار داده بسی سخت و تأمل‌برانگیز است؛ بسیاری از جنبش‌های اجتماعی در پهنه ایران فرهنگی و در گستره تاریخ، برخاسته از همین نگرانی بوده است. به نحوی که می‌توان از یک زاویه انقلاب اسلامی ایران را نیز به عنوان اعتراضی به این وضعیت خواند.

هدف از تالیف و انتشار این مجموعه، تذکره‌ای است پایدار مبنی بر «ان» گسستن از کلیت سنت اندیشه، و رویگردانی از گسستی که بر ما وارد آمد، و از ما گرفت آنچه را که اکنون حرشش را بر لب و بارش را بر دوش می‌کشیم. بنابراین اگر داد سخن می‌رود که «وضع معرفتی ما گسسته از تاریخ خود» است، بیداد سکوت نسبت به «تاریخ اندیشه بشری» را هم روا نمی‌دارد؛ البته که شرایط بومی و محلی را باید در نظر داشت، اما نکته اینجاست که در نظر داشتن اقتضائات، خود اقتضای معرفت است نه ناشی از تحمیل سیاست‌های سیاست و اقتصاد و فرهنگ. پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری با احتساب یک آگاهی و یک هشدار (آگاهی در باب گسسته بودن وضع معرفت ما و هشدار در باب نگسستن از کلیت میراث فکری بشر) مجموعه نوزده جلدی اندیشه سیاسی متفکران مسلمان را تقدیم می‌دارد و معترف است که «جنتا بیضاة مزجاة»، اما انتظار «اوف لنا الکیل» را نداریم؛ بلکه چشم به راه نقد و گفت‌وگوی شما هستیم.

مقدمه

«ملتی که تاریخ نداند مجبور به تکرارش خواهد بود»^۱ و ملتی که تاریخ اندیشه نداند به اتلاف سرمایه‌هایش محکوم است. آگاهی و شناخت انتقادی و روشمند از میراث علمی و تمدنی گذشته با هدف شناخت تاریخ اندیشه، ضرورتی انکارناپذیر برای هر ملتی است که می‌خواهد با تکیه بر بنیان‌های علمی و فرهنگی خود و با توسل به مؤلفه‌های هویتی خویش، موجودیت خود را در عصر جهانی شدن حفظ نماید و منفعل نباشد، چه رسد به اینکه درصدد احیای تمدن افول‌یافته یا بنیان‌گذاری تمدن جدید باشد، که در این صورت ضرورت دو چندان خواهد شد. دلیل ضرورت این است که برای زندگی مطلوب در دنیای امروز، نمی‌توان به شناخت مسائل و حل مشکلات سیاسی اجتماعی و طراحی و تدوین برنامه پیشرفت و رشد اقدام نکرد، برای شناخت و حل این مسائل و مشکلات و داشتن برنامه، نمی‌توان نظام‌ها و نهادهای پیچیده و کارآمد سیاسی اجتماعی بنا نهاد، و برای بنا نهادن نظام‌ها و نهادهای کارآمد سیاسی اجتماعی، نمی‌توان اندیشه و نظریه نداشت، و برای داشتن اندیشه و نظریه‌ای که بتواند مبنای نظام‌ها و نهادهای سیاسی اجتماعی و منشأ حل مسائل و مشکلات باشد، نمی‌توان آنها را از دیگران به عاریه گرفت، یا از جوامع و تمدن‌های دیگر که بستر فرهنگی، اجتماعی و اعتقادی متفاوتی با این جامعه دارند، وارد کرد، و برای تولید و تملک اندیشه‌ها و نظریه‌هایی

۱. این مضمون با عبارات گوناگون و منسوب به اشخاص متعدد، رایج است؛ اما معروف‌ترین آنها از زبان «جورج سانتایانا» فیلسوف آمریکایی بیان شده است. او می‌گوید: «کسانی که نتوانند گذشته را به یاد بیاورند، محکوم به تکرار آن هستند.» (George Santayana, *The Life of Reason*, Volume 1, 1905). یا «کسانی که از تاریخ نیاورند، محکوم به تکرار آن هستند، و یا کسانی که نتوانند گذشته خود را به یاد بیاورند، محکوم به تکرار اشتباهات خویش‌اند، و یا کسانی که تاریخ نخوانند، محکوم به تکرار آن هستند» و «کسانی که نتوانند از اشتباهات پیشینیان خود درس بگیرند، محکوم به تکرار آنها هستند».

که متفاوت و بیگانه با مبانی فرهنگی و اجتماعی جامعه مورد نظر نباشند، نمی‌توان به سایر اندیشه‌ها و نظریه‌های مربوط در طول تاریخ آن جامعه و فرهنگ و تمدن آن توجه نکرد و آنها را فرا نگرفت. جامعه، فرهنگ، و تمدن ایران و اسلام نیز از این قاعده مستثنا نیستند.

از این نظر، اندیشه و نظریه بی‌ریشه، آن‌چنان که شایسته است، نه می‌تواند دوام بیاورد، نه می‌تواند منشأ حل مشکلات و مسائل سیاسی اجتماعی باشد، و نه می‌تواند موجب رشد و پیشرفت و تعالی شود؛ زیرا چنین دانش و اندیشه‌ای، انسان اجتماعی را در تعلیق نگه می‌دارد و انسان معلق به جای نگرستن، جویدن و با مخاطره به سوی مرزهای پویایی، تکاپو و خلاقیت رفتن، در دشت سکون سکونی می‌گزیند و در باتلاق ایستایی گرفتار می‌آید و از مدنیت باز می‌ماند و دو روزه حیات را چنان بی‌معنا و حیران بین این نظریه و آن نظریه سپری می‌کند که دیروز و امروزش، یکی می‌شود و این همان چیزی که امامان ارجمند شیعه آن را «غبن» آشکار نامیده‌اند.^۱ مسئولیت در قبال آن ضرورت، به همان‌سان که تکلیفی عینی است، حقی است که در قلمروهای مختلف، قامت‌های متفاوت به خود می‌گیرد. اندیشه سیاسی به مثابه حوزه‌ای معرفتی که جَوَلاَن قلم و سیلان ذهن در آن بسیار پر مخاطره و مسئولیت‌آور است، آن ضرورت را در واکاوی و بازخوانی مقولاتی پی می‌گیرد و بها می‌دهد که دست سرنوشت و سر دست‌نوشت هر ملت را رقم می‌زند: حکومت، عدالت، حق، سلطنت، امامت، خلافت، سعادت، و غیره.

شاید بتوان مجموعه حاضر را گامی اولیه و آغازین در جهت شناخت و بازخوانی دانش و تمدن اسلام و ایران در حوزه اندیشه سیاسی به حساب آورد؛ کاری که بالاخره روزی باید آن را در مقیاس کلان و همه‌جانبه در تمامی حوزه‌ها و رشته‌های علوم انسانی انجام دهیم و بدون پیمودن این مسیر در ده‌ها موضوع علمی و تخصصی - و البته به صورت عمیق و جدی - به بازنگری، بازسازی یا بنای تمدن جدید اسلامی ایرانی قادر نخواهیم بود. درخصوص این مجموعه چند نکته به شرح زیر قابل ذکر است:

۱. درباره مفاهیم «فلسفه سیاسی»، «اندیشه سیاسی»، «نظریه سیاسی»، «ایدئولوژی سیاسی» و «کلام سیاسی»، در جای دیگر توضیح داده‌ایم و به خصوص بین «اندیشه سیاسی اسلام» و «اندیشه سیاسی در اسلام» که موضوع بحث ماست تفکیک قائل شده‌ایم.^۲ در اینجا به تکرار آنها نمی‌پردازیم. هدف ما در این مجموعه، معرفی اجمالی دیدگاه‌های سیاسی اجتماعی

۱. من استوی یوماء فهو مغبون. حر عاملی، وسائل الشیعه، قم: موسسه آل البیت، ۱۴۰۹ق، جلد ۱۶، ص ۹۴، حدیث ۲۱۰۷۳.

۲. ر.ک. علی‌اکبر علیخانی و همکاران، روش‌شناسی در مطالعات سیاسی اسلام، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام، چاپ دوم، ۱۳۸۸، صص ۶۳-۳۷؛ علی‌اکبر علیخانی و همکاران، اندیشه سیاسی در جهان اسلام، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی، فرهنگ و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی، ۱۳۸۴، صص ۱۰-۲.

دانشمندان مسلمان بوده است، نه آنکه مباحث مطرح شده را، لزوماً با شاخص‌های فلسفه سیاسی، اندیشه سیاسی یا سایر مفاهیم، سنجیده و انتخاب کرده باشیم، بلکه برخی از مباحث مطرح شده صرفاً نظرات یا دیدگاه‌های سیاسی متفکران مسلمان است. هرچند در اینجا «متفکر» را با تسامح و به معنی عام آن، به کار برده‌ایم، ولی اگر در علوم انسانی و اجتماعی به دقت نظر کنیم، دست کم، سه سطح و نه مرتبه علمی از یکدیگر قابل تفکیک‌اند که به ترتیب، عبارتند از:

دانشمند	صاحب‌نظر	بهره‌بردار
متفکر، نظریه‌پرداز، فیلسوف هر حوزه	تحلیل‌گر، متخصص، محقق	کاربران، کارشناس، کارشناس ارشد

تعاریف و شاخص‌های هر کدام از سطوح و مرتبه‌های علمی فوق در مقاله «درآمدی بر اندیشه سیاسی در ایران و جهان اسلام؛ طرح چند مسئله»، در ابتدای جلد اول همین مجموعه آمده است. نکته این است که در این مجموعه در پی تبیین اندیشه‌های صرفاً متفکران، نظریه‌پردازان یا فیلسوفان سیاسی اجتماعی نبوده‌ایم؛ شاید برخی از اندیشمندان مورد بحث در حد محقق یا متخصص باشند، ولی به دلیل اهمیت دیدگاه‌هایشان در آن شرایط زمانی و مکانی که می‌زیسته‌اند، مورد بحث قرار گرفته‌اند. همچنین دیدگاه‌های برخی صاحب‌نظران معاصر جهان عرب در این مجموعه مورد مطالعه قرار گرفته، که هم‌سطح آنان در ایران بسیاری دارند و جایشان در این مجموعه خالی است؛ این نقصان به دلیل برخی محدودیت‌ها و مشکلات بوده که در ادامه به برخی از آنها اشاره می‌شود، امید که در آینده این مهم صورت پذیرد.

۲. در این مجموعه، نویسنده هر مقاله نقش اصلی را در معرفی نوع دیدگاه‌های سیاسی متفکر مربوطه داشته است؛ بر این اساس، چه بسا متفکری با داشتن نظرات و آرای سیاسی پراکنده، آن‌چنان منسجم و نظام‌مند معرفی شده باشد که خواننده بتواند آن مباحث را با شاخص‌های اندیشه سیاسی بسنجد و آن متفکر را دارای اندیشه سیاسی قوی و قابل اعتنا بیابد، و چه بسا، یک محقق محترم اندیشه‌ها و حتی فلسفه سیاسی یک متفکر عمیق و جلدی را به گونه‌ای ارائه کرده باشد، که خواننده آن مقاله تصور کند متفکر مورد بحث بضاعت فکری چندانی نداشته است؛ بنابراین هر مقاله در درجه اول، حاصل برداشت و خوانش محقق مربوطه از آن متفکر به حساب می‌آید، البته خوانشی که می‌تواند زمینه را برای انجام تحقیقات بعدی فراهم آورد.

۳. هدف اصلی این مجموعه، ارائه گزارش و تصویری از مباحث سیاسی متفکران مورد بحث بوده است، اقداماتی از قبیل نقد، تحلیل، نظریه‌پردازی، تطبیق مباحث متفکر با مسائل امروز، استخراج و تدوین نظام فکری، استنباط و ارائه راه‌حل و مواردی از این قبیل، در دستور کار نبوده است، اینها موارد مهم و ضروری است که در مراحل بعد باید انجام پذیرد، اگر چه

در موارد معدودی برخی نویسندگان محترم این مجموعه نیز به بعضی از موارد فوق اهتمام داشته‌اند.

۴. نحوه چینش مقالات از جلد نخست تا جلد نوزده، به ترتیب تاریخ تولد بوده است. تجربه‌های مشابه نگارنده نشان داده که چینش و دسته‌بندی اندیشمندان سیاسی براساس شاخص‌های موضوعی، گفتمانی، جغرافیایی، حوزه تخصصی و... به صورت دقیق و جامع و مانع امکان‌پذیر نیست و خلاها، هم‌پوشانی‌ها و ناسازگاری‌های متعددی را موجب می‌شود. چینش به ترتیب تاریخ، ضمن داشتن منطق روشن، خط سیر رشد و تکامل این حوزه از دانش و تأثیر و تأثرهای متقابل را نیز نشان می‌دهد.

۵. اگرچه هدف و خواست قلبی نگارنده این بود که مجموعه حاضر، مجموعه‌ای کاملاً تخصصی و به لحاظ علمی عمیق، و جامع و مانع باشد، ولی عملاً این‌گونه نشد و نمی‌توانست بشود، زیرا دانش و پژوهش به تدریج و گام به گام رشد می‌کنند. در حالی که قبل از انجام این تحقیق، کل جامعه علمی ما بیش از پنجاه متفکر سیاسی نمی‌شناخت، معرفی و تحقیق آرای سیاسی بیش از پانصد متفکر (که از آغاز مدنظر بود)، آن هم به صورت عمیق و جامع چگونه می‌توانست امکان‌پذیر باشد؟ حتی اگر بتوان پژوهشگرانی یافت که حاضر باشند چندسال وقت خود را برای تحقیق و تبیین اندیشه سیاسی یک دانشمند صرف نمایند، با وضعیت فقر بودجه‌ای مؤسسات پژوهشی و پژوهشکده‌های علوم انسانی، بودجه این کار چگونه می‌توانست تأمین بشود؟ این بود که به ناچار به استفاده از توان موجود نیروهای متخصص راضی شدیم؛ از این رو، مجموعه حاضر نه آینه تمام‌نمای فرهنگ و تمدن ایران و اسلام در حوزه اندیشه سیاسی است، و نه نماینده کامل افکار سیاسی دانشمندان مورد بحث، بلکه مقدمه‌ای برای نشان دادن راهی است تا استادان و پژوهشگران اولاً بتوانند برخی از متفکران را به صورت اولیه بشناسند و در آینده به طور مبسوط به تحقیق در اندیشه‌های آنان بپردازند، و ثانیاً مسیر برای شناسایی سایر متفکران مسلمان و تحقیق و تبیین اندیشه‌های آنان باز شود.

۶. سطوح علمی مقالات این مجموعه متفاوت است. اینجانب چندان از مدیریت خود و ارائه مجموعه به شکل کنونی احساس رضایت نمی‌کنم، زیرا هم توان خود، هم توان سایر محققان این حوزه، و هم توان موجود در جامعه علمی کشور را بسیار بالاتر از سطح این اثر می‌دانم، اما چه کنیم که به‌خصوص در پژوهش‌های علوم انسانی همیشه اسیر واقعیت‌های تلخ و ناخواسته بوده‌ایم که مهم‌ترین آنها کمبود بودجه و زمان است؛ اگر سایر مسائل مربوط به خلیقات و منش‌ها و نحوه تعاملات و مواجهات فردی و اجتماعی کوتاه‌بینانه و ده‌ها مشکل و

دردسر اداری و حاشیه‌ای دیگر را که انرژی و توانی به مراتب بیش از متن به خود اختصاص می‌دهند اضافه کنیم، باید بگوییم که این مجموعه در یک شرایط بحرانی و اضطراب و اضطراب تهیه و آماده گردید. اینجانب حتی از عمق علمی و تحلیلی مقالات خودم ناخرسندم، چون می‌توانست و می‌بایست بسیار بهتر و عمیق‌تر از این باشد، ولی عملاً دو راه بیشتر وجود نداشت، یا تهیه و ارائه مجموعه‌ای در همین سطح؛ به این امید که در آینده و برای آیندگان راه برای ادامه بهتر باز شود، و یا توقف کار و متشتر نکردن این مجموعه، و ما در این میان راه اول را برگزیدیم. با این حال؛ توان، انگیزه و زمینه وجود دارد که در صورت فراهم شدن امکان و شرایط، نسخه‌ها و دوره‌های بعدی این مجموعه با عمق علمی و گستره بسیار بیشتر مورد تحقیق و نشر قرار گیرد.

۷. مجموعه نورده جلدی حاضر با تمام ضعف‌ها و کاستی‌هایی که دارد برای نخستین بار است که در دنیا انجام می‌شود و استادان و پژوهشگران این حوزه یا مراکزی که در دنیا در این زمینه کار می‌کنند با اطلاع از آن ابراز تعجب و ستایش کرده‌اند. کارهای مشابه با فاصله زیاد و محدودتر که به نوعی با این مجموعه در یک دسته قرار می‌گیرند عبارتند از: نخست کتاب‌های تک‌جلدی و در چند مورد دو تا سه جلدی، که تعداد اندکی از متفکران سیاسی مهم مسلمان را در طول تاریخ یا متفکران سیاسی یک دوره خاص را مورد بررسی قرار داده‌اند. دوم آثار و دایرةالمعارف‌هایی که اندیشه‌های کلی یا زندگی‌نامه اندیشمندان را در مجلدات متعدد معرفی کرده‌اند ولی بر موضوع خاصی تمرکز نداشته‌اند. اهمیت خاص این مجموعه در تخصصی بودن آن است که صرفاً بر اندیشه سیاسی متمرکز شده است.

۸. این تحقیق، پس از شناسایی اولیه متفکران و دانشمندانی که دارای آثار سیاسی بودند و تعداد آنها به بیش از پانصد نفر می‌رسید و پس از مراحل شناسایی پژوهشگران، با سفارش نگارش مقالات از سال ۱۳۸۶ آغاز شد و در طول دو سال، به تدریج، برای حدوداً سیصد و پنجاه تن از متفکران به‌طور مستقیم توسط پژوهشکده سفارش نگارش مقاله داده شد، ولی در حین کار برخی از آنها به دلیل در دسترس نبودن منابع یا موانع احتمالی دیگر متوقف گردید. مراحل سفارش مقالات، ارزیابی آنها، انجام اصلاحات و نهایی کردن مقالات حدود سه سال طول کشید. از نیمه دوم سال ۸۹ مراحل نهایی ویرایش علمی و محتوایی و پردازش آنها برای انتشار اثر آغاز گردید؛ در این مرحله، به ناچار برخی مقالات را که به رغم ارزیابی و تأیید قبلی، از معیارهای علمی لازم و مورد نظر برخوردار نبود کنار گذاشتیم و مجموعه را بدون آنها آماده‌سازی و منتشر نمودیم.

۹. نگارنده به ضرورت و به اقتضای وظیفه‌ای که در این مجموعه داشت مقالات را چند بار بازبینی، اصلاح، و ویرایش علمی کرد. در برخی موارد تغییرات و دخل و تصرف‌ها از حد معمول گذشت که از نویسندگان محترم پوزش می‌طلبم. و البته نسخه نهایی مقاله به تأیید همه عزیزان رسید. اما محتوای دیدگاه‌های نویسندگان محترم مقالات به همان صورت حفظ شد. به هر حال، و از آنجا که هر مقاله این مجموعه خوانش یک محقق از متفکر مربوطه است، ممکن است آن خوانش در مواردی نادرست باشد یا شاید بتوان به انحای دیگری هم به تفسیر آن متفکر پرداخت. آنچه مسلم است هر کس از منظر خودش به تفسیر و معرفی متفکران مورد بحث پرداخته است، و ممکن است این نوع تفسیر و خوانش، از نظر نگارنده این سطور که مدیر مجموعه هم بوده مناسب نبوده باشد، ولی ما نوع تفسیر و خوانش تمام محققان ارجمند را محترم شمریم و آن را به همان صورت آوردیم، باشد که راه برای خوانش‌های متفاوت‌تر و تبادل دیدگاه‌ها در آینده فراهم‌تر گردد. ضمن اینکه عمق علمی مقالات هم به اقتضای کار متفاوت است.

۱۰. تلاش بر این بود که به لحاظ شکلی تمام مقالات مجموعه سبک و سیاقی کمابیش واحد داشته باشند، اگرچه تا حد زیادی موفق بوده‌ایم ولی در برخی موارد جزئی ناهمخوانی‌هایی وجود دارد و این امر به نویسندگان محترم مقالات باز می‌گردد، به هر حال، ساختار شکلی مقالات با اندکی تسامح بسته شده است.

۱۱. در خصوص تاریخ تولد و فوت متفکران مورد مطالعه، به شرح زیر معیارهایی را برگزیده‌ایم: در مورد تاریخ هر کدام که اختلاف نظر بود، قول اقوی را برگزیدیم، اگر دو تاریخ در منابع ذکر شده بود و هیچ‌کدام ارجحیت نداشت، در تولد، تاریخ متقدم و در مرگ، تاریخ متأخر را مبنای محاسبه قرار دادیم. در مواردی که تولد یا مرگ بین دو تاریخ ذکر شده بود، میانگین و حد وسط را ملاک قرار دادیم و اگر حد وسط عدد زوج بود، در تولد، عدد متقدم و در مرگ، عدد متأخر را معیار گرفتیم. در تعیین و نگارش نوع تاریخ‌ها، برخلاف رویه موجود که «ه. ق.» یا «ه. ش.» می‌نویسند، به «ق» برای قمری و «ش» برای شمسی اکتفا کردیم چون ذکر یا عدم ذکر ه. یا هجری تأثیری در روشن‌تر شدن آن نداشت.

۱۲. جای بسیاری از متفکران مهم در این مجموعه خالی است. چون حدود هفتاد مورد از مقالات عقد قرارداد شده به نتیجه نرسید، حدود چهل مورد به این دلیل که منابع اصلی متفکران در دسترس نبود و فعلاً چاره‌ای جز چشم‌پوشی از آنها وجود نداشت، و حدود سی مورد از آنها که برخی مربوط به اندیشمندان مهم نیز بود، به این دلیل حذف شدند که

مقالات شایسته و قابل قبولی توسط محقق مربوطه ارائه نگردید؛ و در برخی موارد محققان محترم کار را به افراد دیگری واگذار کرده بودند و در اواخر کار هم به دلایلی، و به طور خاص به دلیل ضیق وقت، دست ما برای هر اقدامی برای نگارش مقاله جدید بسته بود. نتیجه آن شد که هم‌اکنون ما اندیشه این متفکران بزرگ را در دست نداریم و امیدواریم که این مهم در آینده صورت پذیرد.

۱۳. در سال ۱۳۷۹ طرحی پژوهشی با عنوان «اندیشه سیاسی در جهان اسلام بعد از فروپاشی عثمانی» در پژوهشگاه علوم انسانی و اجتماعی جهاد دانشگاهی به همت دفتر مرکزی جهاد دانشگاهی و با مدیریت اینجانب شروع شد. این طرح با حمایت‌های بی‌شائبه جناب آقای دکتر حمید امین اسماعیلی معاون محترم پژوهشی وقت جهاد دانشگاهی در پنج جلد به نتیجه رسید که اندیشه سیاسی بیش از شصت متفکر را مورد تحقیق قرار داده بود، از آن مجموعه فقط جلد اول و دوم به زیور طبع آراشته و به جامعه علمی کشور تقدیم گردید. در مراحل آماده‌سازی مجموعه حاضر، طی قراردادی، نتایج آن طرح به این پژوهشکده واگذار شد و حدود چهل مقاله آن با اصلاحاتی در این مجموعه مورد استفاده قرار گرفت، که در اینجا وظیفه خود می‌دانم از زحمات‌ها و همکاری‌های جناب آقای دکتر حمید امین اسماعیلی، دکتر حسینعلی قبادی رئیس محترم سابق پژوهشگاه علوم انسانی و اجتماعی جهاد دانشگاهی و جناب آقای محمدجواد چیت‌ساز سرپرست محترم این پژوهشگاه صمیمانه سپاسگزاری کنم.

۱۴. یکی از مؤسسات پژوهشی پیش‌تاز و پیشگام در حوزه اندیشه سیاسی متفکران مسلمان و عمدتاً فقها، پژوهشگاه فرهنگ و علوم اسلامی قم است که پژوهش‌های ارزشمندی در این خصوص انجام داده است. در ابتدای شروع این طرح، در جلسه‌ای در این پژوهشگاه و با حضور مدیران محترم ذیربط، از آنان خواستیم که از محققانشان بخواهند با این مجموعه همکاری نمایند و این عزیزان در جهت اعتلای علم و دانش کشور و رشد و اشاعه میراث علمی مسلمانان، این درخواست را پذیرفتند و به وعده خود عمل کردند، و این مجوزی برای ما بود تا با محققان این مرکز وارد گفت‌وگو شویم و برای نگارش مقاله جدید یا بازبینی و به روزرسانی تحقیقات گذشته خود، به توافق برسیم. هم‌اکنون حدود چهل مقاله در این مجموعه جزء این دسته است و برخی از اینها قبلاً در قالب کتاب یا مقاله منتشر شده‌اند، لازم است از لطف و همکاری استادان و مدیران ارجمند آن زمان و کنونی این پژوهشگاه جناب حجت‌الاسلام دکتر محمدتقی سیبانی، جناب حجت‌الاسلام دکتر احمد مبلغی و حجت‌الاسلام دکتر نجف لک‌زایی صمیمانه سپاسگزاری کنم که بخشی از این مجموعه مرهون افق‌های بلند نگاه و روحیه همکاری آنان است.

در به ثمر نشستن این مجموعه، عزیزان زیادی همکاری داشتند که بدون مدد آنها کار به انجام نمی‌رسید. نویسندگان محترم مقالات در رأس قرار دارند که با عشق و انگیزه متعالی، به نگارش مقالات و انجام اصلاحات اقدام کردند. جناب آقای دکتر محمدباقر خرمشاد پس از اطلاع از شروع این کار، زمینه ادامه آن را فراهم کردند و همیشه مشوق و حامی آن بودند؛ تداوم این کار و به ثمر نشستن آن تا مرحله نشر، مرهون مساعدت و حمایت جناب آقای دکتر غلامرضا خواجه‌سروی است. جناب آقای دکتر ماشاءالله یوسفی مدیریت اجرایی این طرح کلان و ملی را بر عهده داشتند همچنین جناب آقای دکتر مرتضی بحرانی، جناب آقای محمدعلی یزدانی، جناب آقای دکتر شریف لک‌زایی، جناب آقای مهدی نادری باب اناری، جناب آقای امید شفیع قهفرخی، جناب آقای دکتر احمد بستانی و جناب آقای میثم آقادی هر کدام در فرایند کار متقبل زحماتی شدند. سرکار خانم‌ها سمیه پاشایی، زینب حدادی خسروشاهی، پریسا نصیری و عاطفه حافظی در امور مختلف اداری و از جمله مدیریت تایپ و اصلاح مجلدات متعدد این کار بزرگ نقش اساسی داشتند؛ زحمات پیگیر و ارزشمند جناب آقای عماد احسانی مدیر انتشارات پژوهشکده در مدیریت نشر این مجموعه، هم در امور سخت‌افزاری و نظارت فنی و هم در امور ویراستاری شایان توجه است، و البته جناب آقای مهدی جمالی و جناب آقای صادق شش‌یکانی با پیش بردن امور اداری و اجرایی پژوهشکده، مجالی برای انجام چنین طرح‌هایی فراهم آوردند. همسر و فرزندان عزیزم بسیار تحمل کردند و از حقوق خود گذشتند تا این مجموعه به سامان رسید. مرا یارای سپاس از زحمات خالصانه و صادقانه عزیزان نامبرده نیست امید که پاداش الهی در زمانی که انسان به هیچ چیز بیش از آن نیاز ندارد، این کوشش‌ها، خدمات و زحمات ارزشمند را جبران کند.

علی‌اکبر علیخانی

تهران، اسفندماه ۱۳۸۹